

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҶОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

— 2-2021 —

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Муассис: Фарғона давлат университети.
«FarDU. ILMİY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ» журналі бир йилда олти марта чоп этилади.

Журнал филология, кимё ҳамда тарих фанлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

Журналдан мақола кўчириб босилганда, манба кўрсатилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан 2020 йил 2 сентябрда 1109 рақами билан рўйхатга олинган.

Муқова дизайни ва оригинал макет ФарДУ таҳририят-нашриёт бўлимида тайёрланди.

Таҳририят ҳайъати

Бош муҳаррир
Масъул муҳаррир

МАКСУДОВ Р.Х.
ЎРИНОВ А.А.

ФАРМОҢОВ Ш. (Ўзбекистон)

БЕЗГУЛОВА О.С. (Россия)

РАШИДОВА С. (Ўзбекистон)

ВАЛИ САВАШ ЙЕЛЕК. (Туркия)

ЗАЙНОБИДДИНОВ С. (Ўзбекистон)

JEHAN SHANZADAN NAYYAR. (Япония)

LEEDONG WOOK. (Жанубий Корея)

АЪЗАМОВ А. (Ўзбекистон)

КЛАУС ХАЙНСГЕН. (Германия)

БАХОДИРХОҢОВ К. (Ўзбекистон)

ГУЛОМОВ С.С. (Ўзбекистон)

БЕРДЫШЕВ А.С. (Қозоғистон)

КАРИМОВ Н.Ф. (Ўзбекистон)

ЧЕСТМИР ШТУКА. (Словакия)

ТОЖИБОВ К. (Ўзбекистон)

Таҳририят кенгаши

ҚОРАБОВ М. (Ўзбекистон)

ОТАЖОНОВ С. (Ўзбекистон)

ЎРИНОВ А.Қ. (Ўзбекистон)

РАСУЛОВ Р. (Ўзбекистон)

ОНАРҚУЛОВ К. (Ўзбекистон)

ГАЗИЕВ Қ. (Ўзбекистон)

ЮЛДАШЕВ Г. (Ўзбекистон)

ХОМИДОВ Ф. (Ўзбекистон)

АСҚАРОВ И. (Ўзбекистон)

ИБРАГИМОВ А. (Ўзбекистон)

ИСАҒАЛИЕВ М. (Ўзбекистон)

ҚЎЗИЕВ Р. (Ўзбекистон)

ХИКМАТОВ Ф. (Ўзбекистон)

АХМАДАЛИЕВ Ю. (Ўзбекистон)

СОЛИЖОНОВ Й. (Ўзбекистон)

МАМАЖОНОВ А. (Ўзбекистон)

ИСОҚОВ Э. (Ўзбекистон)

ИСКАҢДАРОВА Ш. (Ўзбекистон)

МЎМИНОВ С. (Ўзбекистон)

ЖЎРАЕВ Х. (Ўзбекистон)

КАСИМОВ А. (Ўзбекистон)

САБИРДИНОВ А. (Ўзбекистон)

ХОШИМОВА Н. (Ўзбекистон)

ҒОФУРОВ А. (Ўзбекистон)

АДҲАМОВ М. (Ўзбекистон)

ХОНКЕЛДИЕВ Ш. (Ўзбекистон)

ЭГАМБЕРДИЕВА Т. (Ўзбекистон)

ИСОМИДДИНОВ М. (Ўзбекистон)

УСМОҢОВ Б. (Ўзбекистон)

АШИРОВ А. (Ўзбекистон)

МАМАТОВ М. (Ўзбекистон)

ХАКИМОВ Н. (Ўзбекистон)

БАРАТОВ М. (Ўзбекистон)

Муҳаррир: Ташматова Т.
Жўрабоева Г.

Мусахҳиҳлар: Шералиева Ж.
Мамаджонова М.

Таҳририят манзили:

150100, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй.
Тел.: (0373) 244-44-57. Мобил тел.: (+99891) 670-74-60
Сайт: www.fdu.uz

Босишга рухсат этилди: 02.07.2021

Қоғоз бичими: 60×84 1/8

Босма табағи:

Офсет босма: Офсет қоғози.

Адади: 50 нусха

Буюртма № 49

ФарДУ нусха кўпайтириш бўлимида чоп этилди.

Манзил: 150100, Фарғона ш., Мураббийлар кўчаси, 19-уй.

Фарғона,
2021.

М.Ражабова	
Навоий ижодида қушлар ва ҳайвонлар образининг халқона асосларда ифодаланиши.....	74
Н.Шарафиддинова	
Поэтик синтаксис тушунчасининг белгиланиши ва предмети	79
	ТИЛШУНОСЛИК
М.Абдупаттоев	
Полисиндетон – полифункционал синтактик фигура	87
М.Турдибеков	
Конибодом тумани макро ва микро топонимлари	92
М.Усманова	
“Кўҳна дунё” асарида қўлланган арабий ва форсий изофанинг лингвистик хусусиятлари	96
М.Иброхимова, Т.Алимов	
Лингвокреатив медиамайдонда тилнинг экологик софлигини сақлаш.....	99
М.Мадаминова	
Мурожаат шаклларининг прагматик хосланиши.....	104
С.Ҳабибуллаева	
Исажон Султон ҳикояларида маънодош ҳамда зид маъноли сўзларнинг лексик-семантик хусусияти.....	111
А.Уралов	
Асимметрик дуализм ва функционал транспозиция	115
	ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ
Р.Сафарова	
Ўқувчиларда маданий дунёқарашни шакллантириш параметрлари.....	120
Э.Мирзажонова	
Шахснинг когнитив ривожланишининг эрта ташхиси ва ўзаро боғлиқлиги таълим самарадорлиги омили сифатида.....	124
М.Туйчиева	
Ўқув фани материалларини ўқишлилик даражасини оширадиган таълим методлари	129
	ИЛМИЙ АХБОРОТ
М.Рахимов, Х.Муйдинов, А.Комилжонов	
Четдан келтирилган қорамол ғунажинларини парваришlashнинг жадал технологияси	134
Р.Пирназаров	
Қурбонқўл қулама тўғонининг филтрацион кўрсаткичларини ҳисоблаш.....	137
Б.Холматова	
Учинчи ренессанс даврида маънавий ишлаб чиқаришни юксалтириш эҳтиёжи.....	140
Н.Собиров, С.Исроилова	
Хўжанддаги биринчи дунё урушининг Австрия-Венгрия кучларининг излари	144
М.Болтабоев	
Совет ҳокимияти ўрнатилган йилларда вақф мулкларининг аҳволи	147
Д.Абдуллаев	
Музей жамланмасида давлат мукофотларининг ўрни ва аҳамияти.....	150
Н.Исраилов	
“Шарқ кутубхонаси” асарида Амир Темур томонидан Хуросоннинг забт этилиши масаласини ўрганилиши.....	154
А.Мусаев	
XVII аср бошларида Фарғона водийсидаги сиёсий кураш	159
С.Ҳамрақулов	
“Фарғона” газетасида хорижий мамлакатлардаги воқеаларнинг ёритилиши	163

УДК: 415+415.412.2+412.1

“КЎХНА ДУНЁ” АСАРИДА ҚЎЛЛАНГАН АРАБИЙ ВА ФОРСИЙ ИЗОФАНИНГ
ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АРАБСКИХ И ПЕРСИДСКИХ ИЗОФ,
ИСПОЛЗУЕМЫХ В «КУХНА ДУНЁ»

LINGUISTIC FEATURES OF THE ARABIC AND PERSIAN ISOPHAS USED IN THE “OLD
WORLD”

Усманова Муhabбат¹¹Усманова Муhabбат– Фарғона давлат университети ўзбек
тилшунослиги кафедраси ўқитувчиси.**Аннотация**

Мақолада Одил Ёқубовнинг “Кўхна дунё” асарида қўлланилган арабий ва форсий изофалар ҳақида сўз боради.

Аннотация

В статье идёт речь об арабских и персидских изафетах, использующийся в произведении Адыла Якубова «Кухна дунё».

Annotation

This article discusses the Arabic and Persian izafet, used in Odil Yakubov's “Old World”.

Таянч сўз ва иборалар: изофа, изофий бирикма, аниқлик артикли, аниқланмиш, аниқловчи, лексик қатлам, ўзлашма.

Ключевые слова и выражения: изафет, изафетное сочетание, определённый артикль, определённое слово, лексический слой, заимствованное слово.

Key words and expressions: izafet, compound, definite article, definite, defined word, lexical layer, borrowing word.

Одил Ёқубовнинг “Кўхна дунё” асари форсий ва арабий изофали бирикмалар қўлланилган жумлаларга бой асарлар сирасига киради. Араб изофали бирикмалари билан форс изофали бирикмалари улар орасидаги изофалик белгиларига кўра фарқ қилади (араб изофасида –ул, –ал, –ил, форс-тожик изофасида –й, –йи). Араб ва форс – тожик изофали бирикмалари орасидаги бу яқинлик таъсирида баъзан араб изофаси шаклида қўлланилган ҳолатлар ҳам учраб туради. Масалан: тавқ-ул-лаънати – тавқи лаънат”[2, 50]. Маълумки, арабча изофали конструкцияларнинг изофалик белгиси (индикатори) ҳар икки компонент ўртасида учрайдиган –ал аниқлик артиклидир. Бу артикл ўзбек тилида асосан –ул, баъзан –ил, –ал шаклида учрайди. Лекин аниқловчи шамсий ҳарфлардан мбири билан боғланган бўлса, изофа кўрсаткичи –ал (-ул, -ил) эмас, балки –а (-у, -и) товушларидан кейинги товушни иккилантириш билан ҳосил қилинади.

Асарда арабий изофага оид мисоллар унчалик кўп эмас. Масалан:

“Шоирнинг асл исми – Қутлуғқадам. Аммо ҳеч ким бунга билмайди. Ҳазнада у **Малик уш-шароб**, авомчасига эса **Маликул шароб**, яъники, *ғариб майхорлар* султони деган ном билан маълум ва машҳур”[5, 5].

Жумладаги **малик уш-шароб** сўзлари изофий бирикма бўлиб, уларни ўзаро боғловчи **ул** изофа кўрсаткичидан кейин келган ҳарф шамсий ҳарфларга тегишли бўлгани учун, **ал** (ул) артиклидаги лом ҳарфи талаффуз этилмай, ундан кейинги ҳарф ташдид билан, иккилантириб ўқилмоқда.

“Ғариб кулбаси эса, гарчи султон Маҳмуд Ҳазнавий қасрлар билан тенглаша олмаса ҳам, доврўғи бутун **дорус-салтанатга** (пойтахтга) кетган” (Кўхна дунё, 5-бет)

Жумладаги **дорус-салтанат** изофий бирикма бўлиб, *дор-эшик* ва *салтанат-салтанат* бўлиб, бу икки сўзни ўзаро боғловчи ал- аниқлик артиклидан кейинги биринчи ҳарф шамсий ҳарф бўлгани сабабли, артикл **ус** тарзида ўқилади. Ушбу изофий бирикмани қуйидаги жумлада ҳам кўриш мумкин.

ТИЛШУНОСЛИК

“Мана, бир неча ойдирки, **дорус – салтанат** Ғазна, наинки Ғазна, бутун мамлакат нотинч” (Кўхна дунё, 34-бет)

“Машшоқлар даврасидаги ситорчи, шунчаки ситорчи эмас, балки Вобо Ситорий деб чақирилади, ғижжакчиси оддий ғижжакчи эмас, пири Ғижжакий, ҳофиз шунчаки ҳофиз эмас, Бобо Ҳофиз, Булбулий, сшоир бўлса назм аҳлининг султони ёхуд **маликул калом** деб аталади”. (Кўхна дунё, 5-бет)

Жумладаги **маликул калом** изофий бирикма бўлиб, “сўз султони” дея таржима қилинади. Маликул калом изофий бирикмаси қуйидаги жумлаларда ҳам иштирок этган. Эркин Худойбердиев ўзининг “Адабиётшуносликка кириш” дарслигида шоир Лутфий ҳақида шундай ёзади: “Алишер Навоий шоир Лутфийни “Малик ул - калом” (“Сўз шоҳи”) деб алқади”[4,18].

“Ёшлиқда ариз жанобларининг саройида бўлган гулгун ўтиришлару, бу ўтиришларни беаган мутриблар, **маликул каломлар!**” (Кўхна дунё, 196-бет)

“Муродим – ул **маликул калом** Абулқосим Фирдавсий ҳазратларининг мақбарасига мармар сағана ўрнатиб, таваллуд топган шаҳрига яна бир **масжиди жоме** қурдирмоқдир!..”. (Кўхна дунё, 207-бет)

Охириги мисолда келтирилган **масжиди жоме** форсий изофага мисолдир.

“...биноқ сурма тортилган қийғоч кўзларида, қаттиқ қисилган юққа лабларида ўша шиддат, оғаси **амиралмўъмининга** хос ўша совуқ бир ўктамлик бор”. (Кўхна дунё, 27-бет)

Ушбу изофий бирикма асарда кўп учрайди. Масалан: “**Амирал мўъминин** аталмиш Султон Маҳмуд Ғазнавий тўғрисида совуқ мишмишларнинг чеки йўқ” (Кўхна дунё, 34-бет)

“Агар бу дард чиндан ҳам бедаво бўлса, унда **амиралмуслимин** аталмиш гуноҳкор банданнинг қирқ йиллик тоатибодатидан не фойда?” (Кўхна дунё, 48-бет). Жумладаги **амиралмуслимин** сўзи ҳам арабий изофа бўлиб, амиралмўъминин сўзининг синонимидир, яъни “муслмонлар амири”.

“Бу нидо сеҳридан биринчи бўлиб **қозиул қуззот** (бош қози) ҳазратлари ҳушига келди” (Кўхна дунё, 96-бет)

Асарда форсий ўзлашмалар талайгина бўлиб, асар таркибидаги ўзлашмаларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Масалан:

1) мутлақ ҳукмдор ёки мансаб тушунчасини ифодаловчи сўзлар (**алломай даврон, мавлонай замон, маликул калом, пошшойи олам, ҳақими даврон, ҳақими ҳозик**)

2) жой номларини ифодаловчи сўзлар (**Ғазнай манаввара, Бухоройи шариф, кулбай вайрона, шаҳри Тус**)

3) боғ номларини ифодаловчи сўзлар (**Боғи Феруз, Боғи Маҳмур, Боғи Маҳмуд**)

4) илм-фанга оид сўзлар (**илми нужум, илми риёзат**)

5) меваларни ифодаловчи сўзлар (**мевай бадҳазм, неъмат илоҳий**)

6) қуйи табақа кишиларини ифодаловчи сўзлар (**бандай ногирон, хастай нотавон, бандай ожиз**)

Мумтоз ўзбек адиблари, шу билан бирга бир қатор замонавий ўзбек адабиёти вакиллари асарларида мутлақ ҳукмдор тушунчасини ифодаловчи бир қанча сўзлар мавжуд бўлиб, улар ёзилган асар ёки воқеалари баён қилинаётган давр, муаллифнинг ўзига хос услуби ва бошқа жиҳатларни эътиборга олган ҳолда бири-бирига маънодошсҳ сифатида, айрим ўринларда эса фарқланган ҳолда ишлатилган. Хусусан, Одил Ёқубовнинг “Кўхна дунё” асарида мазкур тушунчани ифодаловчи сўзлар *шоҳ, пошшо, малик, султон, ҳоким, амир, вазир, соҳиб, фотиҳ, тақсир* ва бошқа сўзлар ишлатилганини кўрамиз.

Юқорида айтиб ўтилганидек, аниқловчи ва аниқланмиш, қаратқич ва қаралмиш ўртасидаги муносабат араб ва форс-тожик тилларида изофа деб номланувчи синтактик конструкция орқали ифодаланади. С, С. Майзелнинг фикрича, бу атамани туркий тилларга ҳам қўллаш мумкин ва унинг ўрнига бошқа терминни қўллашга ҳожат йўқ [1, 25]. Ҳозирги ўзбек адабий тилида арабсча ва форс – тожикча изофали бирикмалар яхлит ҳолда ишга солинади. Ва идиоматик-фразеологик характерга эга бўлиб, компонентларнинг асл маъноси бутунча ёки қисман кўчган.

Профессор Ф.Абдуллаев ва Д.Эшондадаев ҳозирги ўзбек адабий тилидаги 200дан ортиқ тожикча изофий бирикмани таҳлил қиладилар ва ўтмишга қараб борган сари ёзма адабий тилимизда изофали бирикманинг ҳажми, миқдорий нисбати кўпайиб бориши ҳақида эслатиб ўтадилар. Алишер Навоий замонасида ёзма адабий тилда араб ва форс-тожик тилларидан олинган лексик қатламнинг миқдорий нисбати 60%га борар эди. Шунингдек, бу тилларнинг кўпгина грамматик элементлари ҳам анча эркин ишга солинар эди [2, 103].

Ўзбек тилига тожик тилидан ўтиб ўзлашган изофий бирикмани ташкил этувчи қисмлар фақат тожикча, арабча сўзлардан иборат бўлиши мумкин. Шунингдек, изофий бирикмалар тожикча – арабча, арабча – тожикча каби ҳолларда ҳам учрайди. Масалан, таркиби тожикча сўзлардан иборат

бўлган изофий конструкцияларга қуйидагиларни киритиш мумкин: *обидийда, кони зиён, базми жамшид, хонаи хурсҳид, бозоршаб, астойдил, шоҳи жаҳон* ва ҳоказо; фақат арабча сўзлардан иборат бўлган изофий бирикмалар: *ҳусни жамол, айни муддао, соҳибжамол, ийди рамазон, амри маҳруф, аксари вақт* ва ҳоказо; тожикча – арабча сўзлардан иборат бўлган изофий конструкциялар: *дарди бедаво, хонаи олам, чархи фалак, боғи эрам* ва ҳоказо; арабча – тожикча сўзлардан иборат изофий бирикмалар: *куррайи замин, нури дида, садқаи сар, саҳар мардон, фасли баҳор, балойи ногаҳон* ва ҳоказо.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, Одил Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” асарида арабий ҳамда форсий изофалар иштирок этган жумлалар кўп учрайди. Бу эса асарнинг бадиий қимматини оширишда алоҳида аҳамият касб этади.

Адабиётлар:

1. Майзель С.С. Изафет в туретском языке. - М.: Издательство АН СССР, 1957.
2. Омонов М. “Бобурнома”да қўлланилган изофий бирикмалар хусусида, Ўзбек адабиётшуносликнинг долзарб масалалари, -Фарғона, 2006. (Ф.Абдуллаев, Д.Эшондадаев. Ўзбек тилида тожикча изофали бирикмалар // Ўзбек тили ва адабиёти. -1973 йил, 1-сон.
3. Омонов М. Ўзбек адабиётшунослигининг долзарб масалалари, 2006. 104-б (Навоийнинг прозаик асарларида арабча изофали конструкциялар// Ўзбек тили ва адабиёти, 1983 йил, 1-сон.
4. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. –Т., 2003.
5. Ёқубов О. Кўҳна дунё. -Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2013.

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор).